

"תורתו אומנותו" - מלשון חז"ל ועד לשון ימינו

הקדמה
מאי אומנות?
"אָמנות" ו"אַמנות"
תורתו - אומנותו

לשיטתם:
לשון תפילה
לשון הפוסקים

הקדמה

הביטוי "תורתו אומנותו" שגור היום בפי כל, בעיקר הודות לחוק הידוע הפוטר תלמידי ישיבות משירות צבאי כל עוד הם מוגדרים כמי ש"תורתם אומנותם", דהיינו כל עוד הם חובשים את ספסלי בית המדרש. אך מושג זה עתיק יומין הוא, ועלינו לדייק בהבנתו בהתאם להקשרו, אחרת אנו עלולים להסיק על פי המקורות שבחור ישיבה ש"תורתו אומנותו" ולכן נפטר משירות צבאי - יְפֹטֵר גם מתפילה... שנינו בברייתא במסכת שבת (יא, א): "חברים שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה". הוראה זו הובאה להלכה בכל ספרי ההלכה, ולמרות זאת הסיפא "אין מפסיקין לתפלה" איננה נהוגה למעשה; אדרבה - מובא בשם הרוקח כי "המבטל תפלה משום לימוד - כאלו לא למד" (משנה ברורה סימן קו ס"ק ח).

מי הם אותם "חברים שהיו עוסקין בתורה" שבהם עוסקת הברייתא? ההבנה הפשוטה היא שמדובר על כל יהודי שלומד תורה¹. ברם בא רבי יוחנן וצמצם את

* 1 מְנַשִּׁים בְּאֵהָל תְּבַרְךָ רַעֲיָתִי, לָהּ מוֹקֵדֶשׁ מֵאֲמָרִי. תוֹרָה תְּהֵא אֲמִנּוּתֵנוּ, וְאֵל שְׂדֵי בְעִזְרָתֵנוּ. אַמְנָם, יֵשׁ מְקוֹם לְדַקְדֵק בְּלִשׁוֹן הַבְּרִייתָא, שֶׁלֹּא אִמְרָה "מִי שֶׁהִיא עוֹסֵק בְּתַלְמוּד תּוֹרָה וְהִגִּיעַ זְמַן הַתְּפִלָּה" (לִשׁוֹן הַרְמַב"ם לְהַלֵּן), אֲלֵא דְנָה רַק בְּ"חַבְרִים" שֶׁהִיוּ עוֹסְקִין בְּתוֹרָה. וצ"ע מֵה פִּירוּשׁ "חֵבֵר" בְּהַקְשֵׁר זֶה, וְהֵאֵם בְּדוּקָא שֶׁנּוּ בְּלִשׁוֹן רַבִּים "חַבְרִים". לְאוּר דְּבַרֵי רַבִּי יוֹחָנָן (בְּבֵא בְּתֵרָא עָה, א ע"פ שִׁיר הַשִּׁירִים ח, יג) "אֵין חַבְרִים אֲלֵא תַלְמִידֵי חַכְמִים, שְׁנֵאמַר... תְּבַרְכֵם מְקַשְׁיָבִים", וְלֵאמֹר לִשׁוֹן מִסְכַּת כֹּלָה (רַבְתֵּי פְּרָק ה) "לְמָה אַתָּה יוֹשֵׁב לְבֹדֵךְ וְעוֹסֵק בְּתוֹרָה, אֵין דְּבַרֵי תּוֹרָה מוֹתְקִימִין אֲלֵא בְּחַבְרִים" (וְע"ע פִּיהַמ"ש לְרַמְבַּם"ם בְּרִכּוֹת פ"ד מ"ז וְדַמְאֵי פ"ב מ"ג וּפ"ו מ"ו; וּב'עֲלֵי תַמְר' לר"י תַמַּר, בְּרִכּוֹת, עַמ' ט), נִרְאֵה לְפָרֵשׁ לִשׁוֹן זֶה עַל כֹּל חֲבוּרָה שֶׁל לּוֹמְדֵי תּוֹרָה, אִו עַל תַּלְמִידֵי חַכְמִים הַלּוֹמְדִים תּוֹרָה בְּחַבְרוּתָא. בֵּין כֵּךְ וּבֵין כֵּךְ מוֹצֵא מְכַלֵּל זֶה מִי שְׁיוֹשֵׁב וְעוֹסֵק בְּתוֹרָה בִּיחִידוּת. וְאִכְּן כֵּךְ דִּיקָה הַשִּׁפְתָּ אַמְתָּ: "אִפְשָׁר דּוּקָא חַבְרִים בִּיחָד, דְּת"ת דְּרַבִּים עֲדִיף, אִךְ מִשְׁמַעוֹת הַפּוֹסְקִים אֵינוּ כֵּן". אֵת דִּיקוֹ הַלְשׁוֹנִי הוּא מְבַטֵּל בְּפָנֵי דְּבַרֵי הַרְא"שׁ (בְּרִכּוֹת פ"ב סִימָן ג) שֶׁנִּפְסְקוּ לְהַלְכָה (בֵּית יוֹסֵף או"ח סִימָן ע; רמ"א שם קו, סעיף ב). עַל מִנְתַּ לִּישֵׁב אֵת הַלְשׁוֹן עִם שִׁטָּה זֶה, נִרְאֵה לְפָרֵשׁ שֶׁהִרְבּוּ

משמעות הברייתא, עד שגם את עצמו הוא הוציא מן הכלל: "לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחבריו שתורתן אומנותן, אבל כגון אנו - מפסיקין לק"ש ולתפלה". לפי רבי יוחנן נחלקים אפוא בני האדם לשתי קבוצות: מי שתורתם אומנותם כמו רשב"י וחבריו שרק אותם פטרה הברייתא מתפלה, וכל שאר לומדי התורה שעליהם מוטלת החובה להתפלל גם על חשבון לימוד תורה. לפי הראשונים² מדובר כאן כשאין שהות לקרא ק"ש ולהתפלל לאחר הלימוד, אחרת בוודאי שרשאי כל אדם להמשיך בלימודו ואינו צריך להפסיקו ברגע שהגיע זמן ק"ש או תפלה.

מאי אומנות:

המלה "אומנות" מופיעה בעברית לראשונה בפי חז"ל³, ומשמעותה הרגילה היא: עסק, מלאכה, עבודה, משלח יד, מקצוע שבאמצעותו אדם מתפרנס, כגון בברייתא (קידושין פב, ב): "רבי אומר: אין לך אומנות שעוברת מן העולם, אשרי מי שרואה את הוריו באומנות מעולה, ואי לו למי שרואה את הוריו באומנות פגומה. אי אפשר לעולם בלא בָּסָם ובלא בורסקי, אשרי מי שאומנותו בסם, ואי לו מי שאומנותו בורסקי... רבי מאיר אומר: לעולם ילמד אדם לבנו אומנות נקיה וקלה, ויבקש רחמים למי שהעושר והנכסים שלו".

זוהי גם משמעותה של חובת האב לבנו "ללמדו אומנות" (הנזכרת בשבת יב, א ויסודה בקידושין כט, א; ל, ב), דהיינו להעניק לו הכשרה מקצועית. בהתאם לכך, נקראים בעלי מלאכה⁵ בפי חז"ל: "בעלי אומנות"⁶, או בשם הנפוץ יותר והקצר יותר⁷: "אומנין" או "אומנים"⁸.

- 1 "חברים" כוונתו לכלול כל חבר הלומד תורה (גם בגפו), כמו שהמטביל כלי יחיד יכול לברך בלשון רבים "על טבילת כלים" (ערוך השלחן י"ד קכ, כב).
- 2 ב"י אורח סי' קו (וע"ע תויו"ט, לחם שמים ליעב"ץ וקרוב נתנאל אות ש).
- 3 מקבילתה הארמית: "אומנתא" (שבת דף קג, א; וראה תרגום אונקלוס לשמות לה, לג: "ובחרשת אבן למלאכה, ובחרשת עץ, לעשות פְּכָל מְלָאכָת מְחַשְׁבָּת" - "ובאומנות אבן טבא לאשלמא, ובנגרות אעא, למעבד בכל עבידת אומנון").
- 4 נוסח שונה במעט: "אי אפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסי, אשרי מי שאומנתו בסם" וכו' (פסחים סה, א). הצורה "אומנתו" ללא ו' לאחר האות נ' מופיעה במקורות נוספים שחלקם יובאו להלן, ויתכן שהנ' שוואית.
- 5 שם זה מופיע בתוספתא אהלות סוף פ"ד: "בעל מלאכות", ולפי הגר"א: "בעל מלאכה". וכן במדרש תהלים (כה, ט; ילק"ש תהילים רמז תשב) "זְמִין לִי בְנֵי אָדָם תַּגְרִים, וְאֵל תִּזְמִין לִי בְעַלֵי מְלָאכָה". בלשון המקרא נקראו בעלי מקצוע בשם "עוֹשֵׂי מְלָאכָה" (מל"א יא, כח ורש"י; דבה"ב לד, י ומצודת דוד) או בשם "אֲנָשֵׁי מְלָאכָה" (דבה"א כה, א ומצודת דוד).
- 6 "כל בעלי אומניות שבירושלם עומדין לפניהם ושואלין בשלומן" (בכורים פ"ג מ"ג).
- 7 יש לעיין האם יש משמעות לשימוש בשם זה או אחר, והאם תכולת השם "אומן" שונה מתכולת השמות "בעל מלאכה" ו"בעל אומנות".
- 8 "האומנין קורין בראש האילן" (ברכות פ"ב מ"ד); "שכר האומנין" (שקלים פ"ד מ"ה);

ממשמע בסיסי זה של התיבה "אומנות" נראה כי במשך השנים⁹ חלו שני תהליכים הפוכים: צמצום המשמעות והרחבתה. צמצום משמעות כיצד? "אומנות" נתייחדה לסוג מסוים של אומנות, כגון למקצוע הקזת הדם (רש"י לסנהדרין יז, ב ד"ה אומן)¹⁰. הרחבת משמעות כיצד? על שם אופן פעילותו של האומן המקצועי התרחב השימוש ב"אומנות" והושאל לכל מעשה קבוע ומנהג רגיל¹¹, וכן לעשיית דבר באופן מושכל, נאה ומשובח, במיומנות, במקצועיות ובמומחיות¹². לאור ההגדרה האחרונה תובן לשון הברייתא (שבת קלג, ב): "זֶה אֱלִי וְאִנּוּהוּ (שמות טו, ב) - הַתְנַאָּה לַפְנֵי בַמְצוֹת: עֵשָׂה לַפְנֵי סוּכָה נָא... סֵפֶר תּוֹרָה נָא, וְכָתוּב בּוֹ לִשְׁמוֹ בְּדִי נָא בְּקוֹלְמוֹס נָא בְּלִבְרֵי אֹמֵן". "לבלר אומן" אינו אלא סופר מומחה ומקצועי הכותב בכתב ברור ונאה "מעשה אומן" (מועד קטן י, ב)¹³.

"אָמְנוֹת" ו"אָמְנוֹת"

בדורנו התקבל בספרות ובמילונים הבידול הסימנטי (כלומר ההבחנה בין המשמעויות) בין "אָמְנוֹת" - מלאכה, משלח יד, מקצוע - של "אָמֵן" (כגון: נגר וסנדלר), לבין "אָמְנוֹת" - יצירה שיש בה מחשבה, כשרון וטעם מעולה, מלאכת מחשבת - של "אָמֵן" (כגון: צִיָּר וּמַלְחִין). מסתבר שאין הבחנה זו מקורית, ושתי הצורות "אָמְנוֹת" ו"אָמְנוֹת" אינן אלא חלופות ("אלטרנטיבות" בלעז) לאותה מלה עצמה¹⁴. אף על פי שאין ראייה לדבר (כי יתכן שדרך דרש שונה מפשוטו של כתוב) זכר לדבר בדרשת חז"ל (סוכה מט, א): "מעשה ידי אמן - זו מעשה ידי אומנותו של

"משלשלין את האומנים בתיבות" (מידות פ"ד מ"ה); והפרק השישי של בבא מציעא: "השוכר את האומנין".

- 9 בלשונו של רש"י חלה התפתחות נוספת. ראה: היכל רש"י, ח"א, ערך אומנות.
- 10 וכן נתייחד לפעמים לעבודת כפייה ממשלתית: "האחין השותפין שנפל אחד מהן לאומנות" (בבא בתרא פ"ט מ"ד), וביאר שם הבבלי (דף קמד, ב): "תנא: האי 'אומנות' - לאומנות המלך".
- 11 כמו ששנינו (שביעית פ"ז מ"ד) "ובלבד שלא תהא אומנותו בכך", כלומר: רגילותו (מלאכת שלמה). ויתכן שכך יש לפרש במקורות נוספים, כגון במסכת שבת (יא, ב): "אומן דרך אומנתו חייב", ושם (קה, ב): "כך אומנתו של יצר הרע", וכן במדרש "תפסו להם אומנות אבותיהם אומנות אברהם יצחק ויעקב" (מכילתא בשלח מסכת דויהי פרשה ב).
- 12 השווה לשמות רבה פרשה מז: "כל הצדיקים באו באומניות על הקב"ה", ופרש מהרז"ו: "באומניות - במחשבת חכמה, כמעשה אומן בכלי", ובפירוש יפה תואר: "באומניות - בדעת ובהשכל". וע"ע בשו"ת יהודה יעלה ח"א יו"ד סימן מט, והשווה לעיל הערה 3.
- 13 כמו בפסוק "מַעֲשֵׂה יְדֵי אָמֵן" (שיר השירים ז, ב), בו הא' בתיבה "אָמֵן" מנוקדת בקמץ קטן והמ' דגושה; כך הוא הנוסח שהדפיס הר"מ ברויאר ע"פ כתב יד לנינגרד ומנחת שי. יש שהדפיסו ללא דגש ("אָמֵן" או "אָמֵן"). על צורה זו העיר ר' עמוס חכם (דעת מקרא שם הערה 4): "צורה מוזרה, תמורת אָמֵן על משקל טַבַּח", עיי"ש.
- 14 כשם שמצינו "אָמְנִים" (בראשית יח, יג) לצד "אָמְנִים" (רות ג, יב).

הקב"ה¹⁵. רש"י בפירושו לשיר השירים כותב במפורש: "אמן כמו אומן". וכן כתב היעב"ץ בפירושו למשנת "האומנין"¹⁶:

נראה שקריאת המלה באל"ף שרוק"ה ("האומנין"). הנפרד 'מעשה ידי אמן' בקמץ חטוף, המתחלף בקיבוץ (אמן או אומן). ואין לקרותה בחול"ם ('האומנין'); החולם הוא תנועה הקרובה יותר לצורת היחיד 'אמן' המתועדת במקרא, להבדיל בין ענין מלאכה שהוא הנרצה כאן - ובין ענין גידול ותרבות, כמו 'האמנים אחאב' (מלכים ב' י, א), 'כאשר ישא האמן' (במדבר יא, יב¹⁷) שהם חולמי"ם (כלומר, נקודים בחולם). אבל לשון אומנות שהוא ענין מלאכה עיקרו מלשון ארמי, וכ"ה בתרגום¹⁸ כל אומן ואומנות - שרוקי"ם.

יש לציין כי לשאלה זו חשיבות הלכתית, במקרה שהקורא מגילת שיר השירים (בעיקר לנוהגים לקוראה בברכה) טועה וקורא "מעשה ידי אמן" (עי' שו"ע או"ח קמב, א).

תורתו – אומנותו

עתה נבחן את הביטוי "תורתו אומנותו". לאור האמור ישנן שלוש דרכים לפרש כיצד נחשבת תורת לומד התורה כאומנותו¹⁹:

- 15 וכיו"ב בשיר השירים רבה ז, ג ובפירוש "רש"י" למועד קטן טז, ב: "אף דברי תורה בסתר. דכתיב בסיפיה דקרא 'מעשה ידי אומן' התורה מעשה אומנתו של הקדוש ברוך הוא"; וכך ייסד רבי שמעון בר יצחק, הפייטן האשכנזי הקדמון, בפיט לשבועות המתאר את מעמד הר סיני: "ואן להחילם מעשה ידי אמן".
- 16 לחם שמים על סדר זרעים, ירושלים תשל"ה, עמ' טו (הערותיי בסוגריים).
- 17 וע"ע בפיהמ"ש לר"מ עוקצין פ"ב מ"ה "שאמן" ובהערות ר"י קאפח.
- 18 כגון בתרגום הארמי לשיר השירים ז, ב ובתרגום אונקלוס המובא לעיל (הערה 3).
- 19 ברור שאין זהות בין "תורה" ו"אומנות" (ראה למשל את הניגוד שבלשון רבי נהוראי בשלהי פ"ד של קידושין: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה"), אלא הואיל ואין לרשב"י אומנות, ובמקומה הוא עוסק בתורה, נחשב הדבר כאילו תורתו היא אומנותו. לפי נוסח כתבי היד (מינכן, וטיקן ואוקספורד) בסוגיא זו הדברים מפורשים יותר: "שתורתן זו היא אומנותן" (וכן מופיע בסדר רב עמרם גאון ובמחזור ויטרי שלהלן). סגנון השוואתי זה דומה ל"נתינת מים לדין זו היא שרייתן" (שבת יח, א), "הדחתן זו היא גמר מלאכתן" (שם לט, א) ו"כתיבתן זו היא הנחתן" (שם פ, א), שכולם אין הכוונה לשוין מבחינת המציאות, אלא לשוין מצד הדין בנסיבות מסוימות (מפי הרב יהושע בודן). יש לציין שבכמה מקומות נוספים מצאנו שהעיסוק בתורה נחשב כמו מלאכה, הן באגדה ("מרגלא בפומיהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי. ושמה תאמר: אני מרבה והוא ממעיט - שנינו: אחד המרבה

- דרך א: התורה שלו היא המומחיות והמיומנות שלו.
 דרך ב: התורה שלו היא הקביעות והרגילות שלו.
 דרך ג: התורה שלו היא המקצוע והעבודה שלו.

דרך א

נראה כי בדרך הראשונה הלך הראי"ה קוק (במבוא לסידורו, "עולת ראייה", ח"א, עמ' כא-כב; יתכן שמקור דבריו בדברי קודמיו²⁰):

"תורתם אומנותם". האמנות היא מיוסדת בחכמה, "לחשב מחשבות לעשות בזהב ובכסף ובנחשת" (שמות לא, ד). אלא שהיא צריכה להשלמתה ג"כ הרגל מעשי, ולא די בציור השכלי של הבנת האומנות להוציא אל הפועל המתגשם את הציור האומנותי. אמנם אפשר להיות אדם שלם כ"כ בשלימות ציורו, וכליו המעשיים יהיו כ"כ מוכשרים להיות מושפעים מציורי שכלו, עד שיהיה במדרגת "חזא אומנותא וגמיר" (ע"פ שבת קג, א), שבציוריו השכליים מיד יושלם ג"כ בכל הענינים המעשיים המתילדים מהם. והנה התורה צריכה שתביא לידי מעשה... כדי להוציא אל הפועל המוגשם את הנטיות המוסריות העליונות, מוכשרת היא התפלה ההרגשית... אך רשב"י וחבריו כ"כ היתה גדולה עליהם ההשפעה הרוחנית של התורה... עד שלא הוצרכו לאמצעי של עילוי רגשותיהם ע"י התפלה, כי תורתם בעצמה הספיקה להרשים את ציוריהם הרוחניים עמוק על כליהם המעשיים... כבצאל... שתורתם היא מספקת כבר להיות גם אומנותם.

ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים, ברכות יז, א) והן בהלכה - לגבי רב ששאל חפץ מתלמידו ואבד אם תלמידו נחשבים כ'פועליו' והדין 'בעליו עמו לא ישלם', בעוד שאם הוא 'צריך ללמוד עמהם בכל מקום שירצו אז הוא נשאל להם' ואז אם הם שואלים ממנו הם פטורים (עי' שו"ע חו"מ סי' שמו סע' יג, ע"פ ב"מ צא, א).

20 ר' צדוק הכהן מלובלין (צדקת הצדיק סי' קצה) מבאר שהודות לדבקותם בתורה אינם צריכים תפילה (וע"ע ב'חסידות מבוארת" בכרך על תפילה, לפי "תורתו" במפתח הענינים). יתכן שזה מבוסס על הרעיון שהתורה וקודשא בריך הוא חד הם, והלומד תורה דבק ב"עץ החיים" (ע"פ משלי ג, יח; ט, יא; ולכן אמר רשב"י: "המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו", אבות פ"ג מ"ז לפי חלק מהנוסחאות) ודבק באלהים חיים (ולכן אינו צריך להתפלל) - יסודו מונח בדברים שאמר ר' עקיבא רבו של רשב"י ("שמדותי תרומות מתרומות מידותיו של ר"ע"); גיטין סז, א) אל פפוס בן יהודה: "במקום חיותנו... עכשיו שאנו יושבים ועוסקים בתורה, שכתוב בה (דברים ל, כ) 'כי הוא תייד וְאֵרֶךְ יָמָיךְ' - כד; אם אנו הולכים ומבטלים ממנה - על אחת כמה וכמה!" (ברכות סא, ב; והשווה לדברי רשב"י "לא ניתנה התורה לדרוש אלא לאוכלי המן", מכילתא דר"י, בשלח). רעיון זה מובע גם בתיאור הסתלקותו של דוד המלך (שבת ל, ב) "קם מלאך המות קמיה ולא יכיל ליה דלא הוה פסק פומיה מגירסא", רש"י: "שהתורה מגינה ממות" (שם ד"ה הוה יתיב, ע"פ סוטה כא, א). אמנם יש שפירשו "תורתן אומנותן - באומנותן מייחדים ייחודים כמו בתורתן" ("אורח לחיים", מטות; מצוטט ע"י יש"י חסידה, "ביאורי החסידות על הש"ס"; והשווה לתיאור האבות ע"י הרמב"ם במו"נ ח"ג פרק נא).

רבי יחיאל מיכל אפשטיין, בעל ערוך השלחן (או"ח סי' קו ס"ק י-יב), סבר מתחילה לפרש את המלה "אומנות" במשמע המושאל והמורחב: קביעות והרגל, כלומר: עיסוקם של רשב"י וחבריו בתורה היה בהתמדה רבה ובשקידה עצומה "ולא הפסיקו אף רגע, מצד גודל מעלתם ושקידתם". את המשך דבריו של רבי יוחנן "אבל כגון אנו", המוציא עצמו מכלל מדרגה זו, יש להשוות לדבריו במסכת עירובין (נג, א): "אמר רבי יוחנן: לבן של ראשונים [לפירוש הראשון שם: רבי עקיבא] כפתחו של אולם, ושל אחרונים [לפירוש הראשון שם: רבי אלעזר בן שמוע] כפתחו של היכל, ואנו²¹ כמלא נקב מחט סידקית". בשני המקורות מתאר ר' יוחנן את תהליך "ירידת הדורות" של תלמידי החכמים. מאמר נוסף שנמסר על ידי רבי יוחנן מדגיש אף הוא את הדרדרות הדורות ביחסם ללימוד תורה: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי: בוא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים: דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי - זו וזו נתקיימה בידן; דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי - זו וזו לא נתקיימה בידן" (ברכות לה, ב²²).

לפיכך מובן מדוע רבינו בעל הטורים התנסח בלשונו של רבי יוחנן וכתב "מי שתורתו אומנתו, כגון רשב"י וחבריו, מפסיקין ממנה לק"ש ולא לתפלה, אבל אנו מפסיקין בין לק"ש בין לתפלה" (ואת לשונו העתיק השולחן ערוך). אנו כולנו²³

- 21 בדומה ל"כגון אנו" שבסוגייתנו. לשון דומה בפי ר' יוחנן מצאנו גם בחולין פד, א: "אמר רב: צריכין אנו לחוש לדברי זקן [כלומר: רבי אלעזר בן עזריה]. א"ר יוחנן: אבא [כלומר: רב] ממשפחת בריאים הוה, אבל כגון אנו [שאינן אנו בריאים] - מי שיש לו פרוטה בתוך כיסו יריצנה לחנווני. א"ר נחמן: כגון אנו - לוין ואוכלין". רש"י: "רב נחמן אחר דורו של ר' יוחנן היה ותמיד העולם היה משתנה והולך ולא היה בריא כאותן שבימי רבי יוחנן, ולפיכך הוא אומר כגון אנו דאפילו אין לנו הפרוטה עלינו ללוות ולאכול". והשווה: "אמר רבי זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים" (שבת קיב, ב).
- 22 בביאור מאמר זה יש להשוות למאמר נוסף של רבי יהודה (אבות דר"נ, נו"א, פכ"ח): "רבי יהודה בן אילעי אומר: כל העושה דברי תורה עיקר ודרך ארץ טפל - עושין אותו עיקר בעולם הבא; דרך ארץ עיקר ודברי תורה טפל - עושין אותו טפל בעולם הבא".
- 23 היינו: כל החכמים שמתקופת ר' יוחנן ואילך, כולל ר' זירא ור' ירמיה, שהרי, כדברי ר' זירא הנ"ל, "אם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים", וברור שלא קם שקדן כרשב"י וחבריו! וזהו כתירוץ השני בתוספות שבת יא, א ד"ה כגון אנו: "והא דאמר ליה רבי זירא לרבי ירמיה מסייר אזנו משמוע תורה וגו' (שם י, א), י"ל תורתו היתה אומנתו, או עדיין לא היתה שעה עוברת". אך לתירוץ הראשון, שכמותו כתבו הר"ף (שבת ד, ב) והרא"ש (שבת פ"א סימן יט), קשה לומר שר' יוחנן היה קטן מהם בשקידתו, ולכן יש לפרש "תורתו אומנתו" כדעת רש"י ורמב"ם שלהלן. והשווה ללשון הריטב"א בחידושיו שמנסח את תירוץ התוס' הראשון (אצלו זה התירוץ השני) כך: "אי נמי באותו זמן היתה תורתו אומנתו". וע"ע בתפילת ר' זירא (לחלק מן הגרסאות; ראה להלן הערה 43) "שתהא תורתך אומנתו".

כלולים באותו כינוי הגוף "אנו"²⁴ שאמר רבי יוחנן, שהפריש בינינו לבין רשב"י וחבריו שתורתן אומנותו. ואכן, רב עמרם גאון מביא את דברי ר' יוחנן בלשון זו: "לא שנו אלא בדורות הראשונים כגון רשב"י וחבריו שתורתם [זו היא] אומנתם, אבל אנו מפסיקין בין לק"ש בין לתפלה" (סדר רב עמרם גאון²⁵).

הגרש"י בעל התניא בשולחן ערוך שלו מרחיב ומבהיר מדוע לא ניתן למצוא בדורות האחרונים אדם שיכלל בקטגוריה על-אנושית זו של "תורתו אומנותו", שמשמעה ניצול מלא וגמור של החיים ללימוד תורה בלבד. זו לשונו (סעיף ד): "מי שתורתו אומנותו... אינו מתפלל כל עיקר: כיון שמבלעדי כן אינו מבטל מלימודו אפילו רגע - גם בשביל התפלה לא יבטל. ואף שצריך לבטל ולהפסיק לימודו לעשיית כל המצוות, אפילו של דברי סופרים²⁶, מכל מקום תפלה הואיל ואינה אלא בקשת רחמים על עניני עולם הזה, אין לו להניח חיי העולם ולעסוק בחיי שעה²⁷. אבל אנו מפסיקין בין לק"ש בין לתפלה, כיון שמבלעדי כן אנו מבטלין הרבה"²⁸.

מדברי פוסקים אלה למדנו שכיום אין מי שיוגדר כמי שתורתו אומנותו, וכל

24 ויש לדייק שאמר בלשון רבים, ולא "אני", ומשמע שכולל את כל בני דורו (מפי שכני ר' יואל מישאל). אמנם, יתכן שאין לדייק מכך, וכוונתו רק על עצמו. השהה לדברי יחידו של עולם: "נַעֲשֶׂה אָדָם" (בראשית א, כו), ולדברי רבא: "כגון אנו בינונים" (ברכות סא, ב) שעליהם השיב אביי: "לא שביק מר חיי לכל בריה!", רש"י: "אם אתה מן הבינונים - אין לך צדיק גמור בעולם".

25 ק"ש וברכותיה ד"ה ודויתקין מלתא [המוסגר מופיע בחלק מהנוסחאות]. וכ"כ במחזור ויטרי ס"ו ס"א. וכ"כ הראב"י: "הני מילי הראשונים שתורתם אומנתם, אבל בדורות הללו דין תפלות כקריאת שמע" (ח"ב לולב סימן תרפד; וכי"ב בח"א ברכות סימן כו). וכן משמע מרבינו ירוחם (תולדות אדם נתיב ג ח"ב). לעומת דברי הגרש"י² שלהלן המפורשים כדרך ב, יתכן שקדמונים אלו (וכן הטור) הלכו בדרך א.

26 מובן מאליו שרשב"י קיים את המצוות המעשיות גם על חשבון לימודו. כן מבואר בירושלמי: "ולא מודי רבי שמעון בן יוחי שמפסיקין לעשות סוכה ולעשות לולב! ולית ליה לרבי שמעון בן יוחי... שהלמד שלא לעשות נוח לו אילו לא נברא!?" (שבת פ"א ה"ב).

27 על פי המעשה שמובא בשבת וי, א: "רבא חזייה לרב המנונא דקא מאריך בצלותיה, אמר: 'מניחין חיי עולם [תורה] ועוסקים בחיי שעה!' [רש"י: תפלה צורך חיי שעה היא, לרפואה, לשלום ולמזונות]. והוא סבר: זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד". השווה לביטוי "שמניחין חיי עולם הבא ועוסקין בחיי שעה" במעשה אילפא ורבי יוחנן המובא להלן בהערה 41, ועי' כאן בפירוש 'בן יהודע' לרבי יוסף חיים מבגדד. ועי' דברי הגרש"י ב"חסידות מבוארת" (לעיל הע' 20).

28 נראה שרומז לדברי הרא"ש בתשובה (כלל ד' סימן י"א) המובאת ע"י בנו בטור או"ח סימן צ': "טוב להתפלל עם הצבור בעשרה כי זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד, וגם אין תורתנו כל כך אומנתנו ובהרבה שעות ביום אנו מתבטלין, נבטל תורתנו בשעת תפלה ונשלים אותה בשעות אחרות ונצא ידי חובתנו בתורה ובתפלה. וגם אם אין תלמיד חכם מתפלל עם הצבור ילמדו אחרים קל וחומר ממנו ולא יחושו על התפלה כלל ונמצאו בתי כנסיות בטלות כי לא ידונו אותו לכך זכות שאינו בא בשביל למודו".

שקדני דורנו ומתמידי הדורות הקודמים וכל ענקי התורה שהננו נדהמים ונפעמים מתיאור התמדתם בתורה, אעפ"כ אין הם בדרגת "בני העליה" רשב"י וחבריו וע"פ סוכה מה, ב), ולפי דברי ר' יוחנן שנפסקו בשו"ע חייבים להפסיק תורתם כדי להתפלל. וכ"כ הגר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות משה חלק או"ח ב סימן כז): "דין זה ליכא לת"ח שבזמננו". לפירוש זה, בטל ר' יוחנן למעשה את דברי הברייתא²⁹, והשאירה כהלכתא למשיחא (כשיערה ה' רוח טהרה והתמדה מיוחדת על לומדי התורה, או לכשיקומו לתחיה רשב"י וחבריו).

ברם, לא כן משמע מלשון הרמב"ם, אשר פסק הלכה למעשה: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן התפלה פוסק ומתפלל; ואם היתה תורתו אומנותו, ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלתו, אינו פוסק, שמצות תלמוד תורה³⁰ גדולה ממצות תפלה" (הלכות תפילה פ"ו ה"ח). וכך תמה בעל ערוך השלחן: "דברי הרמב"ם בענין זה תמוהים מאד... כיון דר' יוחנן הפסיק - כל שכן אנחנו! ורבי יוחנן פשיטא שהיתה תורתו אומנותו³¹, ואיך כתב [הרמב"ם] ד'מי שתורתו אומנותו אינו פוסק' - האם אנחנו גדולים מר' יוחנן! וצע"ג".

אמנם לכאורה ניתן היה לתרץ את תמיהתו, כי כשם שהרמב"ם קלל בספרו שמטרתו לכלול "תורה שבעל פה כולה" (כלשון הרמב"ם בהקדמת הספר) הלכות שאינן נוהגות למעשה בזמננו³², כך העתיק גם הלכה זו אף אם בדורות האחרונים אין נמצא כזה איש אשר תורתו אומנותו יותר מרבי יוחנן.

29 הוה לדרכים נוספות של ר' יוחנן לדחות משניות מפני ההלכה למעשה הנקוטה בידו: "מוחלפת השיטה" (ברכות יז, ב ועוד), "ומשנה לא זה ממקומה" (חולין לב, ב).

30 ודייק: הרמב"ם לא סיים "שתורתו של זה גדולה ממצות תפלה" אלא שבאופן עקרוני "מצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה", אלא שאנו איננו מיישמים את סדרי העדיפות הערכיים בטוהרתם לרגל שיקולים מעשיים נוספים. כך נראה גם מלשון ספר כלבו (סימן יא) ששינה רק מעט את לשון הרמב"ם: "היה עוסק בתורה והגיע זמן התפלה פוסק ומתפלל אם לא היתה תורתו אומנותו, ואם היתה תורתו אומנותו ולא היה עושה מלאכה כלל והיה עוסק בתורה אינו פוסק, לפי שגדולת ת"ת יותר מן התפלה, וכן אמרו ז"ל ותלמוד תורה כנגד כולן". גישה אחרת מצאנו בדרשותיו של בעל ה"חפץ חיים" (שמירת הלשון שער התורה פרק ג בהגה): "דלכאורה ייפלא, אם באמת התורה מצד עצמה גדולה מתפילה, וכי מפני שאנו עושין בדבר אחד שלא כהוגן נעשה גם עתה שלא כהוגן! אבל לפי דברינו ניחא, דהואיל שאין תורתנו תמידית ואין חביבה אצלנו כל כך, והראייה שאנו מבטלין אותה לאומנותנו, אין כח קדושתה גדולה כל כך שתבטל על ידה מצות תפילה".

31 רק אם מגדירים את "תורתו אומנותו" בדרך ב ניתן לומר על רבי יוחנן שתורתו אומנותו - בניגוד לדברי עצמו שרק רשב"י תורתו אומנותו אך "אנו" לא. הסיבה לכך היא שהגדרה זו של "תורתו אומנותו" איננה מוחלטת אלא יחסית, ולכן ניתן לומר שתורתו של רבי יוחנן לא היתה ברמת קביעות ורגילות מספיקה בהשוואה לרשב"י, אולם בהשוואה אלינו - "פשיטא שהיתה תורתו אומנותו".

32 ראה למשל הלכות מלכים פ"ה ה"ד.

ברם, המדייק בלשון הרמב"ם יראה שהוא מפרש את הביטוי "תורתו אומנותו" כדרך ג הנ"ל: בתחילה נקט בלשון המקור התלמודי "אם היתה תורתו אומנותו", ומייד בא פירושו³³: "ואינו עושה מלאכה כלל", כלומר אין לו אומנות ועבודה אחרת אלא התורה. לפי זה יתכן שלא זו בלבד שרבי יוחנן הגביל את משמעות "חברים" שבברייתא רק לרשב"י וחבריו, אלא אף זו: הוא עקר את לשון הברייתא "שהיו **עוסקין** בתורה" ממשמעה הרגיל 'היו לומדים תורה'³⁴, והסביר שהתורה היתה העסק והעבודה שלהם (כלומר, לפי המשמע הבסיסי של "אומנות")³⁵.

וכך מסיק ערוך השלחן בהסבר שיטת הרמב"ם³⁶, שהמושג "תורתו אומנותו" אינו "מצד גודל מעלתם ושקידתם (דרך ב), אלא מפני שלא עשו שום מלאכה להתפרנס (דרך ג), וכיון שאינו מפסיק לפרנסה אינו מפסיק גם לתפלה. אבל שארי תנאים ואמוראים היה להם איזה פרנסה, כמפורסם בש"ס³⁷, ולכן מפסיקין".

כן יש ללמוד גם מדברי רש"י בשבת שכתב על דברי רבי יוחנן: "אבל אנו - הואיל ומפסיקין תורתנו לאומנתנו, כל שכן שנפסיק לתפלה". הגדרת "תורתו אומנותו" המבוססת על הבנת המלה "אומנות" במשמע "עבודה, מקצוע, משלח יד" (דרך ג)

33 האות ו' של "ואינו" אינה אלא ו' הביאור (= "כלומר"). וכ"כ בפרישה על הטור שם אות ה: "ולאפוקי מ'תורתו אומנותו' הנזכרים סתם, שפירש הרא"ש שעוסק במלאכה כדי צרכו ואח"כ חוזר לתלמודו".

34 כמו בתיאור דוד המלך: "מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר" (ברכות ג, ב), וכמו בדרשת ר' יוחנן "כל העוסק בתורה אפילו יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עסק כל השנה כולה" (חגיגה ה, ב), וכמו נוסח ברכת התורה: "אשר קדשנו במצותיו וצונו לעסוק בדברי תורה. ור' יוחנן מסיים בה הכי: הערב נא... כלנו יודעי שמך ועוסקי תורתך" (ברכות יא, ב; לפי דפוס וילנה, אך לפי כתבי יד וכן הנוסח ברי"ף: "וצונו על דברי תורה... יודעי שמך ולומדי תורתך").

35 כמו לשון בית הלל (ברכות טז, א): "**עוסקים** במלאכתן וקורין". אגב, ציטוט זה מתוך דברי בית הלל לקוח כנראה מן הברייתא המופיעה בשלמותה בפרק ראשון של ברכות (דף יא, א), ושם מודפס: "**עושין** במלאכתן וקורין". אמנם, הב"ח הגיה "עוסקין", וכך הנוסח ברי"ף ובכתבי יד (חוץ מקטע גניזה שבו מופיע "עסיקין במלאכתן").

36 אמנם, יתכן שמתחילה לא סבר כך הרמב"ם. אלו דבריו בפירושו למשנה (שבת פ"א מ"ב): "ולא דברה משנה זו אלא בחסידים הגדולים שתורתם אומנותם כגון רשב"י וחבריו, אבל חכמי התלמוד אמרו שהם מפסיקין בין לקרית שמע בין לתפלה, כל שכן זולתם". כן הוא לפי תרגום הר"י קאפח. בתרגום המודפס (מאת ר' יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל) נאמר: "וזאת המשנה דברה בחסידים גדולים לומדי תורה תמיד כרשב"י וחבריו, אבל חכמי הגמרא אמרו שהיו מפסיקין בין לקריאת שמע בין לתפלה, כל שכן זולתם". בין כך ובין כך, נראה שפירוש הסיום "כל שכן זולתם" - היינו שהואיל ורבי יוחנן הוציא עצמו מכלל הדין הפוטרו מתפלה קל וחומר שדורות אחרונים אינם פטורים, ועליהם להפסיק תורתם בין לק"ש בין לתפלה. "קל וחומר" זה יתכן רק לפי דרך א ודרך ב ש"תורתו אומנותו" היא הגדרה יחסית, כנ"ל.

37 ריכוז נתונים בנושא זה נמצא בספר כפתור ופרח פרק מד "אהבת המלאכה".

מאפשרת³⁸ יישום של הלכה זו גם בדורות האחרונים למרות ירידת הדורות, שהרי הגדרה זו אינה מלמדת על "יחסי הכוחות" שבין גדולתו של רשב"י לגדולת ר' יוחנן או כל אחד אחר, אלא מדובר על הגדרה מוחלטת: או שאדם עוסק בתורה בלבד, או שבנוסף ללימוד תורה הוא גם עובד לפרנסתו, שלא כמו הגדרות א-ב היחסיות. מעתה מובן כיצד ייתכן שהיו אמוראים אחרים בדורו של ר' יוחנן שתורתם היתה אומנותם, אע"פ שר' יוחנן היה כנראה גדול מהם בתורה (ראה לעיל הערה 21). בדרך זו הלך רבי יאיר חיים בכרך³⁹ בפירושו 'מקור חיים' לשו"ע (או"ח סי' קו). לפי דרך זו גם היום רבים מהלומדים 'תורתם אומנותם'; ואכן על פי הבנה זו בדעת הרמב"ם מסיק ערוך השלחן: "ולפי זה, גם האידנא מי שאין לו שום מלאכה - גם כן לא יפסיק". אך, כאמור, לא כך נפסק בשו"ע⁴⁰.

לשיטתם:

רבות דנו ראשונים ואחרונים בקשרים שבין הסוגייה הנ"ל לסוגיות אחרות בשני התלמודים, בניסיון לברר באופן עקבי מהו היחס הראוי לתורה ולעבודה לדעת רשב"י⁴¹ ולדעת רבי יוחנן⁴². כידוע יש הנוטים לפרש את השינויים בין מקור למקור

- 38 מאפשרת, אך לא מכריחה.
 39 מגדולי האחרונים בגרמניה (שצ"ח-תס"ב), המפורסם בספר תשובותיו 'חוות יאיר'.
 40 ראה דיונו של הרב בכרך שם על מלמדי תשב"ר בשכר שתורתם אומנותם "ממש".
 41 השוה: שבת לג, ב; ברכות כה, א ובביאור הר"ר מרגליות, ניצוצי אור, על אתר, עמ' 19, וביסוד המשנה ועריכתה, עמ' נג; ברכות לה, ב ובביאוריהם של ר' יהונתן אייבשיץ, ושל הראשון לציון, הרב בצמ"ח עזיאל, בחידושיהם על אתר, ובשדי חמד, מערכת ה, טו, ובשו"ת שרידי אש ח"ב סימן סו; דברי רבי ירמיה משמו, סוכה מה, ב; השיעור שבנו של רשב"י נשלח על ידו ללמוד מפי תלמידיו, רבי יונתן בן עסמי ורבי יהודה בן גרים, מועד קטן ט, א; נדרים מט, ב ובחידושי מהר"ץ חיות שם; מאמרי רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי בסוטה מב, סע"א ובמנחות צט, ב; סוגיית הירושלמי בשבת פ"א ה"ב ומש"כ ע"כ בברכי יוסף או"ח, סימן ע, ב ובשו"ת משנה הלכות ח"ג, קע"ב; ובמאמריו על חשיבות התפילה בברכות ז, ב ושם ח, א.
 42 לדברים שהובאו בשמו יש להשוות לשני מעשים המסופרים עליו: כך מובא בתענית (כא, א).

"אילפא ורבי יוחנן הוו גרסי באורייתא, דחיקא להו מילתא טובא, אמרי: ניקום וניזיל וניעבד עיסקא, ונקיים בנפשינו 'אָפֶס פִּי לֹא יִהְיֶה בְּךָ אֲבִיּוֹן' (דברים טו, ד). אזלו אותבי תותי גודא רעיעא. הוו קא כרכי ריפתא. אתו תרי מלאכי השרת, שמעיה רבי יוחנן דאמר חד לחבריה: נישדי עלייהו האי גודא ונקטלינהו, שמניחין חיי עולם הבא ועוסקין בחיי שעה! אמר ליה אידך: שבקינהו, דאיכא בהו חד דקיימא ליה שעתא. רבי יוחנן שמע, אילפא לא שמע. אמר ליה רבי יוחנן לאילפא: שמע מר מידי? אמר ליה: לא. אמר: מדשמעי אנא ואילפא לא שמע, שמע מינה לדידי קיימא לי שעתא. אמר ליה רבי יוחנן: איהדר ואוקי בנפשי 'פִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיּוֹן מִקֶּרֶב הָאָרֶץ' (שם יא). רבי יוחנן הדר, אילפא לא הדר. עד דאתא אילפא, מליך רבי יוחנן. אמרו לו: אי אתיב מר וגריס לא הוה מליך

באופן כוללני ושלם בעזרת חילוקים ותירוצים; יש המייחסים את השינויים בין המקורות לשינוי בדעתו של החכם (ולפעמים תולים שינוי זה באחד או יותר ממאורעות חייו); ויש המבכרים את קבלת המקורות השונים כהווייתם, ללא מיזוג וללא תירוץ (כשיטת אמוראי ארץ ישראל: "תברא, מי ששנה זו לא שנה זו").

לאור חילוקו של ר' יוחנן במסכת שבת, יש לברר בכל סוגיה שבה יש "עימות" בין לימוד תורה לתפילה האם מדובר על מי שתורתו אומנותו (לפי כל אחד מהפירושים שלעיל) או על שאר העוסקים בתורה, "כגון אנו". מלשון הרמב"ם (הנ"ל בהערה 36) נראה כי מלבד רשב"י וחבריו לא היתה תורתן של שאר חכמי התלמוד אומנותן. ואולם, על כמה מחכמינו ז"ל כתבו המפרשים שתורתן אומנותן, ולכן לא היו צריכים להפסיק מלימודם לצורך תפילה: בני רבן גמליאל (הרא"ה קוק, טוב רואי, ברכות ח, ב, עמ' עד), רבי יהודה הנשיא (רא"ש ברכות פ"ב סימן ג), רב יהודה ("דמתלתין יומין לתלתין יומין הוה מצלי", ראש השנה לה, א וחידושי הריטב"א שם ע"פ הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות מ"ע ה), וכן רבי זירא ורבי ירמיה (ראה לעיל הערה 21). יתכן ליישב את דברי הרמב"ם ולומר שקבוצת "חבריו" של רשב"י כוללת את כל החכמים שהזכרנו⁴³.

מר. אזל תלא נפשיה באסקריא דספינתא, אמר: אי איכא דשאל לי במתניתא דרבי חייה ורבי אושעיא ולא פשטינא ליה ממתניתין, נפילנא מאסקריא דספינתא וטבענא".

ובשיר השירים רבה מסופר (ח, א, א); פסיקתא דרב כהנא, מנדלבוים, פרשה כז; ילק"ש, משפטים רמז שסג).

"ר' יוחנן הוה מטייל וסליק מטבריה לציפורין, והוה רבי חייה בר אבא סמך ליה, מטון חד בית חקלא, אמר ר' יוחנן: הדין בית חקלא הוה דידי וזבינתיה בגין מלעי באוריתא. מטון חד בית כרם, ואמר ר' יוחנן: הדין בית כרם דידי הוה וזבינתיה בגין מלעי באוריתא. מטון חד בית זיתא ואמר כמו כן. שרי ר' חייה בר אבא בכי, אמר ליה: [ל]מה את בכי? אמר ליה: בכי אנא דלא שבקת לסיבותיך כלום! אמר ליה: חייה בני, ונקלה זו בעיניך מה שעשיתי שמכרתי דבר שניתן לששה ימים... אבל התורה ניתנה לארבעים יום... כד דמך רבי יוחנן היה דורו קורא עליו: 'אם יתן איש את כל הון ביתו פִּתּוּ פְּאֵהָבָה' שאהב ר' יוחנן את התורה 'בוז יבוזו לו' (שיר השירים ח, ז)".

43 כן כתב הר"מ לייטר (בספר "בשולי גליוני") על רבי יהודה הנשיא ועל רבי אלעזר בן רשב"י. אך קצת קשה לכלול ב"חבורה של רשב"י" גם אמוראים שלא חיו בזמנו, אלא אם נפרש את המילה "וחבריו" בפי רבי יוחנן כמו: "וכיוצא בו", "וכל הדומה לו" (ואינו פירוש "חברים" שבברייתא). ואכן, מציינו מחד גיסא "וחבריו" "ממש" (כגון: "כשחלה רבי אלעזר, נכנסו רבי עקיבא וחבריו לבקר", סנהדרין סח, א; "מה עשה יהודה בן שמוע וחבריו, הלכו...", ראש השנה יט, א), ומאידך נראה כי לפעמים הכוונה היא כמו "ועוד", "וכיו"ב" ("בעלי משנה, כגון רבי יהודה בן תימא וחבריו", חגיגה יד, א; "כגון רבי צדוק וחבריו", קידושין מ, א; וגם ללא "כגון", כגון: "ועל בן קמצר וחבריו נאמר", יומא לח, ב; "רבי עקיבא וחבריו", סנהדרין קי, ב ועוד).

עד כה עסקנו בביאור המושג התלמודי "תורתנו אומנותו" המופיע בסוגיית דחיית תפילה מפני לימוד תורה. לשון זו מופיעה עוד פעם אחת בתלמוד: בנוסח תפילה אישי⁴⁴ שנאמר לאחר תפלת העמידה (ברכות טז, ב): "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו **שתהא תורתך אומנותנו** ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו". גם כיום מתפללים אנו במטבע לשון זה בסיום לימוד מסכת ("יהי רצון מלפניך ה' או"א שתהא תורתך אומנותנו בעולם הזה ותהא עמנו לעולם הבא"⁴⁵), וכך מתפללים תשב"ר בשחרית: "תִּזְכֶּה אֶמְנוּתִי, וְאֵל שְׂדֵי בְעִזְרָתִי"⁴⁶. נראה כי תפלות אלו ניתן לפרשן ע"פ שלוש הדרכים הנ"ל:

יתכן לפרש כדרך ג (כמסקנת ערוה"ש), שאנו מתפללים שהעיסוק העיקרי שלנו לא יהיה אלא לימוד התורה, ודומה לכך תפלת רבי אלעזר המובאת בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ב): "יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי... ותהא תורתך מלאכתנו כל ימי חיננו"⁴⁷.

יתכן לפרש כדרך ב (כגרש"ז בעל התניא), שאנו מתפללים שנלמד תורה בקביעות ובהתמדה, ודומה לכך תפלתנו בסוף ברכות השחר (וכמובא בברכות ס, ב): "ויהי רצון מלפניך ה' אלהי שתרגילני בתורתך"⁴⁸.

ויתכן לפרש כדרך א (וכראי"ה קוק), שאנו מתפללים שנצטיין ונתמחה בלימוד התורה.

44 לפי הדפוסים וחלק מכתבי היד זו היתה תפלת רבי חייא. לפי כתב יד פלורנס זו היתה תפלתם של רבי יוחנן ורבי זירא.

45 נוסח שונה מעט מובא בכתב יד וטיקן 134, בשלהי מסכת מו"ק: "יהי רצון מלפניך יי' אלקינו שתהא תורתך אומנותנו בעולם הזה ולעולם הבא".

46 מקור תפילה זו בספר הרקח סימן רצו, ושם נדפס בכתוב מלא: "אומנותי". בחלק מן הסידורים מודפס "תורה תהא אֶמְנוּתִי". יתכן ששינוי זה נוצר על מנת שיתאים גם לבנות (ר' ישכר תמר, עלי תמר, מסכת סוכות עמ' קכו, מספר שבאירופה לפני השואה היה נהוג לומר פסוקים אלו גם עם הקטנות, ובנוסח "תורה תהא באמנותי", ויתכן שנוצר בטעות, ואולי הקש מ"רבה אֶמְנוּתִי" הקודם לו). ראה: קצירת האומ"ר לר"ד יצחקי בספר לוח ארש, תשס"א, עמ' תנה.

47 השהה לנוסח תחנון המובא בסדר רב עמרם גאון (נפילת אפים): "ונופלין צבור על פניהם ומבקשים רחמים ושואל כל אחד ואחד בקשתו, ואומר... רבון כל העולמים יהי רצון מלפניך **שתהא תורתך אומנותי ומלאכתי** בכל יום ולא אשגה בה, ואל תצריכני למתנת בשר ודם שמתנת מעוטה וחרפתם מרובה". כיו"ב מובא במחזור ויטרי (סימן צט) "שתהא תורתך אומנותי [ומלאכתי בכל יום] ולא אשגה בה" [המוסגר הוא הנוסח המופיע בסידור הרקח, ע"ב, עמוד תה]. ואולי יש להגיה כבסרע"ג: "ולא אשגה".

48 יש משנים ללשון רבים. ראה: קצירת האומ"ר שם, עמ' תנה-תנז.

בכמה הלכות שנאמרו בתלמוד על תלמידי חכמים פירשו קדמונים שמדובר רק במי ש"תורתו אומנתו". אך כשם שלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, כך לשון מפרשי התלמוד ולשון הפוסקים לחוד, וחשוב ביותר להגדיר במדויק את המושג "תורתו אומנתו" בהתאם לכל ענין וענין. יש להבדיל בין "תורתו אומנתו" ממש וכמו רשב"י וחבריו, לבין "תורתו אומנתו" סתם, שהוא מושג המצוי יותר בשיח ההלכתי. להלן מספר דוגמאות:

א. בדיני קריאת שמע על המיטה מובא בספר כלבו (סימן כט): "הקורא את שמע על מטתו כאלו אוהו חרב של שני פיות... ותלמיד חכם, והוא שתורתו אומנתו, אינו צריך... אבל אומר פסוק אחד מפסוקי דרחמי". מקורו בדברי רב נחמן "אם תלמיד חכם הוא אין צריך" (ברכות ה, א). לאור דברי רשב"י שם ("ואם תלמיד חכם הוא, שרגיל במשנתו לחזור על גרסתו תמיד, דיו בכך") נראה כי נקט הכלבו במושג "תורתו אומנתו" במובן ב' הנ"ל של קביעות בלימודו, ואין כוונתו רק כגון רשב"י וחבריו.

ב. בדיני קריאת התורה ישנה סתירה בין המעשה המסופר על רב ששת שלא הקשיב לקריאה אלא גרס את תורתו בזמן הקריאה (ברכות ה, א), לבין הלכה שאמר רבא בר רב הונא: "כיון שנפתח ספר תורה, אסור לספר אפילו בדבר הלכה" (סוטה לט, א). מתוך מספר תירוצים שנאמרו ע"י קדמונים העדיפו בעלי התוספות את תירוץ של רבינו חננאל והרי"ף (ברכות ד, א ומגילה יד, ב בדפי האלפס) שרק לרב ששת (וכיוצא בו) הותר הלימוד בזמן קריאת התורה הואיל ותורתו אומנתו, "אבל אינש אחרינא - אסור". וכך כתב הרמב"ם⁴⁹: "ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנתו, מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה" (וכן פסקו הטור והשו"ע או"ח קמ"ו, ב). נראה כי כאן הגדרת "תורתו אומנתו" היא (כלשון הרמב"ם שהבאנו): "מי שהוא עוסק בתורה תמיד"⁵⁰, ולאור זה מובנים דברי התוספות בסוטה שכתבו "אבל האידינא כרבא סבירא לך", כלומר: הואיל וכיום אין מי ש"יְדַמָּה לרב ששת בשקידתו בתורה, לכן הכל אסורים באיסור שאמר רבא במסכת סוטה. וכך פסק המשנה ברורה (שם ס"ק ט): "אפילו היכא דאיכא עשרה דצייתי אינו מותר

49 הלכות תפילה, פרק י"ב ה"ט. צ"ע בהשוואה להגדרתו את "תורתו אומנתו" לעיל. יש לציין כי אלו הן שתי ההלכות היחידות שהרמב"ם מזכיר מושג זה.

50 נראה לפרש "תמיד" זה במובן של המשכיות תמידית (continuous בלעז), כ"אש תמיד" (ויקרא ו, ו) וכ"אֶרֶץ אֲשֶׁר... תְּמִיד עֵינֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ מְרִשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית הַשָּׁנָה" (דברים יא, יב). יתכן שכוונתו להתמדה וקביעות (continual בלעז), וכמו ה"תמיד" שנאמר בקרבן תמיד (במדבר כח, ג) "תמידין כסדרן". ראה במנחות פי"א מ"ז מחלוקת התנאים בהבנת "לְחֶם פְּנִים לְפָנֵי תְּמִיד" (שמות כה, ל; עיי"ש בתורה תמימה אות לו). והשווה ללשון הרא"ש בתשובה שלהלן "הוגה בתורה תמיד ואינו מבטלה להתעסק בדברים בטלים אך לחזור אחרי פרנסתו... ובכל עת לבו על גרסתו, ובגמר מלאכתו חוזר מיד לבית מדרשו".

ללמוד בעת הקריאה כי אם בשתורתו אומנתו שאינו מבטל שום שעה מלמודו. ועיין
 באליה רבה שהביא בשם כמה ראשונים דהשתא אין לנו תורתו אומנתו לענין זה⁵¹.
 ג. "תורתו אומנתו" לענין פטור מחובות הציבור: הביטוי "תורתו אומנתו" מוזכר
 בספרי הפוסקים⁵² בדיונייהם אודות ההקלות, ההנחות וההטבות המגיעות לתלמידי
 חכמים לפי דברי חז"ל⁵³; האם הן חלות אף על תלמידי חכמים שבזמננו.
 יש ראשונים שכתבו "שלא פטרו תלמידי חכמים ממסים וארנוניות אלא דוקא
 תלמיד חכם שאינו מתעסק בעניני העולם כלל, ותורתו אומנתו לגמרי, אבל שאר

51 כנ"ל (הערה 30) אין לתמוה על שרמב"ם קלל בספרו הלכות שאין אפשרות ליישמן למעשה בזמננו.

52 ראה למשל: שו"ע יו"ד, סימן רמג; שו"ת תשב"ץ ח"א סימנים קמא-קמח; שו"ת משפטי עוזיאל כרך ב, יו"ד סימן ל"ט; שו"ת שרידי אש ח"א סימן קלח; שו"ת צניף אליעזר ח"ב סימן כה; שו"ת דברי יציב, אבה"ע סימן ט סע' ט-י; שו"ת יביע אומר ח"א, חו"מ סימן י.

53 נמנה כמה מהן:

א. "רבי יוחנן רמי: כתיב 'וְעֵשֶׂת לְךָ אֲרוֹן עֵץ' (דברים י, א), וכתב 'וְעֵשֶׂת אֲרוֹן עֵץ שְׁטִים' (שמות כה, י) - מכאן לתלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו" (יומא עב, ב), ופרש רש"י: "מצווין לעשות מלאכתו - שהארון בתחילה הטיל הכתוב המלאכה על משה ואחר כך הטילו על הציבור, ואף על גב דקראי לאו בהאי סידרא כתיבי, אסמכתא בעלמא הוא דקאמר". ועל כך אמר רבי יוחנן: "איזהו תלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו, זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים. והני מילי, למיטרח בריפתיה" (שבת קיד, א), ופרש רש"י: "למיטרח בריפתיה - דבר שאינו יכול לטרוח בו, וחייב תלוין בו; אם יודע להשיב במסכת שהוא עוסק בה, ממנים אותו פרנס באתריה". דברי רבי יוחנן הובאו ברי"ף וברא"ש על אתר, בשו"ת רבינו גרשום מאור הגולה סימן סח, בשו"ת תשב"ץ ח"א סימן קמו, בשו"ת שרידי אש ח"א סימן קלח, ובשו"ת דברי יציב, אבה"ע סימן ט סעיף ט.

ב. אחת התשובות לשאלה "מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים" היא זו (נדרים לב, א): "אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר: מפני שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים", ר"ן: "שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים - שהוליכן למלחמה, כדכתיב וַיִּרַק אֶת חֲנִיכָיו (בראשית יד, יד) דהיינו בני אדם שחנך לתורה".

ג. "אמר רבי יהודה: הכל לאיגלי גפא, ואפילו מיתמי, אבל רבנן - לא. מאי טעמא? רבנן לא צריכי נטירותא; לכריא דפתיא, ואפילו מרבנן. ולא אמרן אלא דלא נפקא באוכלוזא, אבל לאוכלוזא - לא, דרבנן לאו בני מיפק באוכלוזא נינהו" (בבא מציעא קח, א; בבא בתרא ת, א), רש"י: "לאגלי גפא - הכל מסייעין לגדור חומת העיר ולהעמיד שעריה, שלא יכנס צבא שונאים לעיר... לא צריכי נטירותא - תורתו משמרתו, כדכתיב: 'בְּשַׂכְּבְּךָ תִּשְׁמָר עֲלֶיךָ' (משלי ו, כב). לכריא דפתיא - לכרות מעין או בורות למים לשתות. ואפילו מרבנן - שהרי גם הם צריכים לשתות... דלא נפקי באוכלוזא - שאין יוצאין בעלי בתים עצמן... לחפור, אלא גובין מעות ושוכרין פועלים. לאו בני מיפק וכו' - גנאי הוא להן".

ד. "רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן (הטיל יציאת חומת העיר על החכמים, כמו על שאר בני אדם", רש"י), אמר ריש לקיש: רבנן לא צריכי נטירותא", ולדבריו הסכים גם רבי יוחנן (בבא בתרא ז, ב).

תלמידי חכמים שמצרפים עניני העולם עם לימודם - אינם בכלל זה" (ר"מ המאירי, ב"ב ח, א; ספר חסידים סי' תתרט). ברם, ההלכה נפסקה (טור ושו"ע יו"ד סימן רמג; חו"מ סימן קסג) כדעת הרא"ש בתשובה (כלל טו סימן ח) שגם אם אין "תורתו אומנותו" ממש כרשב"י וחבריו, לא יצא מכלל "רבנן" הפטורים ממסים: "כל ת"ח שתורתו אומנותו, ועושה תורתו קבע ומלאכתו עראי, והוגה בתורה תמיד ואינו מבטלה להתעסק בדברים בטלים אך לחזור אחרי פרנסתו, כי זו היא חובתו כי יפה ת"ת עם דרך ארץ וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, ובכל עת לבו על גרסתו, ובגמר מלאכתו חוזר מיד לבית מדרשו, והוא נאה דורש ונאה מקיים, ולא סאני שומעניה - הוא בכלל רבנן, כי הכניס ציאו בעול, זה תורה, ואין להטיל עליו עול משא מלך ושרים"⁵⁴.

מעתה מובן מדוע הביטוי "תורתו אומנותו" המוזכר היום בקשר לפטור משירות צבאי כולל כל תלמיד ישיבה, הגם שאינו פטור מתפילה כרשב"י וחבריו. אמנם מדובר על מי ש'הוגה בתורה תמיד ואינו מבטלה להתעסק בדברים בטלים... נאה דורש ונאה מקיים'. ויהי רצון שתהא תורתנו אומנותנו בעולם הזה ותהא עמנו לעולם הבא.

54 בביאור דבריו כתב בשו"ת מהר"ם אלשקר (סימן יט): "ונראה דמה שכתב הרא"ש ז"ל כדי להתפרנס כדי חייו, לאו דוקא כדי חייו בצמצום, אלא כל שיהיה מתעסק כדי להחיות את נפשו, כדי חייו קרינן ביה. ודיקא דכתב 'ולא להתעשר' ולא כתב 'ולא ליותר מכדי חייו'. ודבר זה פשוט הוא שיבואו על האדם פתאום כמה מקרים, מחולאים וזולתם, שיצטרך בהם להוצאה מרובה ודבר שאין לו קצבה הוא... כללא דמילתא דנקיטנא מכלל דבריהם דהני רבוואתא דת"ח שעושה את תורתו קבע ואינו מתבטל מלמודו כי אם כדי לזון את בניו ואת ביתו ולפרנס, ואפילו שהוא עשיר, הרי הוא פטור מכל מיני מסים וארנוניות". וכתב הגר"ח בן עטר, בעל אור החיים הקדוש ("ראשון לציון", יו"ד סי' רמג; מובא בשו"ת יביע אומר הנ"ל) שאם הוא טורח לצורך פרנסתו ופרנסת בניו ביתו להרויח מה שמוכרח ביותר לאדם בינוני, דהיינו לחם לאכול ובגד ללבוש, אפ"ל אם יוציא את רוב היום לשם כך, שפיר מקרי תורתו אומנותו, כל שקובע שאר עתותיו ללמוד תורה ביום ובלילה; אבל אם יש לאל ידו להתפרנס, כגון שיש לו קרן שעושה פירות, אינו יכול להתבטל מתורתו אלא רק מקצת היום לצורך הרוחה, וישאר לו רוב היום ללמוד תורה, שמכיון שיש לו כדי פרנסה אין להתיר לו להתעסק במשא ומתן לצורך תכשיטין ונדוניות גדולות, אלא אם כן ישאר לו רוב היום לתורה. ומיהו נראה שאפ"ל אם יש לו כדי פרנסתו והותר אין למונעו מלעסוק קצת היום במשא ומתן כדי לחסוך ולהניח לעת זקנה, או חולי, או הפסד ממון וכיו"ב, עיי"ש.